

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՈՒ ՆՈՐ
ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Գիտական հոդվածների ժողովածու

*Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության
կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A043
ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում*

Երևան
Մեկնարկ
2023

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)
Ե 813

*Հրատարակվում է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի
գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ*

Խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆեսոր Ա. Եղիազարյան
Գրախոսներ՝ պ.գ.դ., պրոֆեսոր Է. Մինասյան
պ.գ.թ., դոցենտ Ա. Հովհաննիսյան

Երևանի միջնադարի ու նոր ժամանակների պատմու-
թյունը և ադրբեջանական կեղծարարությունը: Գիտա-
կան հոդվածների ժողովածու / կազմեց Ա. Եղիազար-
յան: Եր., Մեկնարկ, 2023, 278 էջ:

*Ժողովածուն ընդգրկում է Երևան քաղաքի պատմությանը,
պատմական աշխարհագրությանը և ժողովրդագրությանը նվիր-
ված գիտական հետազոտություններ, որոնք կատարվել են ՀՀ գի-
տության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A043
ծածկագրով «Երևանի միջնադարի ու նոր ժամանակների պատ-
մությունը և ադրբեջանական կեղծարարությունը» գիտական թե-
մայի շրջանակներում:*

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-9939-962-47-4

© Մեկնարկ, 2023
© Եղիազարյան Ա., 2023

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ	8
<i>Բաժին առաջին</i>	
ԴՐՎԱԳՆԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԵՎ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ	11
Արման Եղիազարյան ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ VII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՄԻՆ	12
Արման Եղիազարյան ԵՐԵՎԱՆԸ VII ԴԱՐԻ 50-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	27
Արման Եղիազարյան ԵՐԵՎԱՆԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ. ՈՐՊԵՍ ՔԱՂԱՔ ՀԱՆԴԵՍ ԳԱԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ.....	43
Արման Եղիազարյան ԵՐԵՎԱՆԸ XIII-XVI ԴԱՐԵՐՈՒՄ. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ	63
Արման Եղիազարյան ԵՐԵՎԱՆԻ 1724 ԹՎԱԿԱՆԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	83
<i>Բաժին երկրորդ</i>	
ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԵՎ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ	123

Արման Եղիազարյան ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿՆ ՈՒ ԿԱԶՄԸ 1590-1724 ԹԹ.....	124
Արման Եղիազարյան ԵՐԵՎԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ XVII- XVIII ԴԴ.....	142
Արման Եղիազարյան, Արա Հովհաննիսյան ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ XIX Դ.	171
Arman Yeghiazaryan THE CITY OF YEREVAN AT THE EPICENTER OF THE TURCO—PERSIAN WARS FROM THE LATE SIXTEENTH TO THE EARLY EIGHTEENTH CENTURY: CHANGES IN THE STRUCTURE AND DISTRIBUTION OF THE POPULATION OF THE CITY	184
<i>Բաժին երրորդ</i> ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԵՎ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	212
Արման Եղիազարյան, Արա Հովհաննիսյան, Ալիկ Ղարիբյան, Արմինե Չիրոյան ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐԱԴՐՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ (ԸՍՏ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐԻ)	213
Ալիկ Ղարիբյան, Ռուզաննա Գասպարյան ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՇՈՒՐՋ	252

Arman Yeghiazaryan, Ara Hovhannisyan, Armine
Chiroyan

FALSIFICATION OF THE HISTORY OF YEREVAN AND
ARTSAKH IN AZERBAIJANI SCHOOL TEXTBOOKS
(GENERAL OBSERVATIONS).....264

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ
ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ277

Արման Եղիազարյան

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿՆ ՈՒ ԿԱԶՄԸ 1590-
1724 ԹԹ.

Երևանի բնակչության թվի և կազմի ուսումնասիրության կարևորությունը

XVI-XVIII դդ. Երևանի բնակչության ազգային կազմի և թվաքանակի ուսումնասիրությունը կարևորվում է մի կողմից քաղաքի պատմության խորքային ուսումնասիրության տեսանկյունից, իսկ մյուս կողմից՝ այն պատճառով, որ այն հաճախ հայտնվում է մեր ռիսերիմ հարևանների կողմից շրջանառվող պատմագիտության հետ կապ չունեցող «բանավեճերի» կիզակետում: Ջարմանալիորեն, չնայած Երևանի բնակչության մասին հայ և օտար հեղինակների (պատմիչներ, ճանապարհորդներ և այլն) բազմաթիվ հստակ տեղեկություններին, հատկապես XVI-XVIII դարերում քաղաքի բնակչության թվաքանակի և ազգային կազմի վերաբերյալ ի հայտ են եկել մի շարք հետազոտություններ, որոնք նպատակ են հետապնդում խեղաթյուրել ճշմարտությունը և խնդիրը ներկայացնել կողմնակալ դիրքերից: Մասնավորապես, փորձ է կատարվել «ապացուցելու», թե իբր XVI-XVIII դարերում Երևանի բնակչության գերակշիռ մասը եղել են այսպես կոչված աղբբեջանցիները, իսկ հայերը փոքրամասնություն են կազմել:

Ներկայումս, երբ Երևանի պատմության խեղաթյուրումը հասել է մեծ ծավալների, կարևորվում է հայոց հինավուրց մայրաքաղաքի պատմության և, հատկապես, ազգաբնակչության թվի ու կազմի վերաբերյալ նոր ուսումնասիրությունների իրականացումը: Պատմական ճշմարտությունը գիտական և ընթերցող հանրությանը ներկայացնելը, այդպիսով, զուտ գիտականից բացի, ունի նաև քաղաքական կարևոր նշանակություն:

Երևանի բնակչությունը XVI դ. վերջին

Ինդրի լուսաբանման առումով կարևոր է XVI դարի վերջի իրադարձությունների քննությունը: 1578 թ. օսմանյան զորքը Լալա Մուստաֆա փաշայի գլխավորությամբ ներխուժեց Վրաստան և այնտեղից անցավ Արևելյան Այսրկովկաս: Փաշայի հրամանով Էրզրումի Հուսեյն փաշան 1579 թ. աշնանը 40 հազար բանակով արշավեց դեպի Երևան: Թեև օսմանյան զորքը կարողացավ ներխուժել քաղաք, բայց պարսից Մուհամմադ խանի կատաղի դիմադրության պատճառով այն դադարեցրեց ու հեռացավ Էրզրում³⁷⁴: Սակայն գրավման մեկ օրն էլ բավական էր, որ օսմանյան զորքը քաղաքում անասելի բարբարոսություններ կատարեր: Ժամանակագրություններից մեկում այս առթիվ կարդում ենք. «ԳԵրևան քաղաք գերեցին ԺԸ (18) գեղով, և ցրեցին զկին և զտղայ յամենայն աշխարհ»³⁷⁵:

Զաքարիա սարկավազի տեղեկության համաձայն՝ թուրքերը քաղաքից և շրջակա գյուղերից գերի են տարել 60 հազար մարդ³⁷⁶: Ըստ Դավիթ Բաղիշեցու՝ Երևանից գերվել է 30 հազար մարդ³⁷⁷: Ամենայն հավանականությամբ, թվերի այս տարբերությունը վերագրելի է այն իրողությանը, որ առաջին դեպքում հիշատակված է Երևանից և 18 գյուղերից, իսկ երկրորդը՝ միայն քաղաքից գերեվարվածների թվաքանակը: Ըստ թուրքական աղբյուրի՝ միայն Երևան քաղաքից գերեվարվել է 20 հազարից ավելի կին ու երեխա³⁷⁸, որից կարելի է բխեցնել, որ գերեվարվածների

³⁷⁴ Տե՛ս Փափագյան Հ., Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺՃ դ.) // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1973, N 6, էջ 31:

³⁷⁵ «Մանր ժամանակագրություններ» XIII-XVIII դդ., հ. I, կազմեց՝ Վ.Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 172:

³⁷⁶ Տե՛ս «Զաքարեայ սարկավազի պատմագրութիւն» հ. Ա, Վաղարշապատ, 1870, էջ 13:

³⁷⁷ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ» XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմեց՝ Վ.Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 355:

³⁷⁸ Տե՛ս Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, c. II. Hazırlayan Prof. Dr. Bekir Sitki Baykal, Ankara, 1982, s. 53.

ընդհանուր թիվը կազմել է շուրջ 30 հազար մարդ: Նշվածից կարելի է բխեցնել, որ Երևան քաղաքի բնակչությունն այդ շրջանում կազմում էր շուրջ 30 հազար մարդ:

1590 թ. Մեֆյան Իրանի նկատմամբ հաղթանակի հասնելուց հետո օսմանյան իշխանությունը ի թիվս այլ գրավված բնակավայրերի ու շրջանների՝ նաև Երևանում իրականացրեց աշխարհագիր՝ կարգավորելու հարկերը: Կազմվեցին հարկացուցակներ, որոնք մասնավորապես XVI դ. վերջի Երևանի պատմական ժողովրդագրության կարևոր սկզբնաղբյուրներ են: Բռնագաղթի հետևանքները զգալի են հարկացուցակի քանակական տվյալներում: Չնայած դրան, հայերը, թեև քանակապես խիստ նվազած, շարունակում էին լինել Երևանի բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը:

Ըստ դրանց թուրքերն ապրում էին ամբողջում, իսկ հայերը՝ քաղաքի թաղամասերում: Երևանի ամբողջում 1590 թ. դրությամբ կային 29 մուսուլման հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով, ընդհանուր առմամբ՝ 145 մարդ³⁷⁹: Քաղաքի քրիստոնյաները, որոնք դատելով անուններից, հայեր էին, բնակվում էին քաղաքի վեց թաղամասերում՝ Մարտիրոսի, Միրզայի, Քուչուք Քայքըի, Իսալուի, Բյորեքչի Օհանի, Դերեքյոյի (Չորագյուղ)³⁸⁰: Ըստ թաղամասերի՝ քրիստոնյա հարկատուները բաշխված էին հետևյալ ձևով. Մարտիրոսի թաղամաս՝ 88 հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (444 մարդ) և մեկ ամուրի հարկատու, այսինքն՝ 445 մարդ, Միրզայի թաղամաս՝ 46 հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (238 մարդ) և երկու ամուրի հարկատու, այսինքն՝ 240 մարդ, Քուչուք Քայքըի թաղամաս՝ 94 հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (470 մարդ), Իսալուի թաղամաս՝ 51 հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (225 մարդ), Բյորեքչի Օհանի թաղամաս՝ 54 հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (270 մարդ), Դերեքյոյ թաղամաս՝ 41 հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (205 մարդ), ընդամենը՝ 374 հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (բոլոր ընտանիքների անդամների թիվը՝ 1852) և երեք ամուրի հարկատու,

³⁷⁹ “Başbakanlık Osmanlı Arşivi”, Tapu Tahrir Defteri, 633, s. 24.

³⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 24-28:

ընդհանուր առմամբ՝ 1855 քրիստոնյա, որոնք բացառապես հայեր էին³⁸¹: Պարզ է, որ քաղաքի հայության թվի այդ կտրուկ անկումը նախապատերազմյան իրավիճակի հետ համեմատած այն էր, որ նրա հիմնական հատվածը բռնագաղթեցվել էր: Սակայն նույնիսկ այդ վիճակում հայերը քաղաքում բացարձակ մեծամասնություն էին: Ընդհանուր առմամբ, թուրքերը քաղաքում կազմում էին ընդամենը յոթ տոկոս³⁸²:

Երևանի բնակչության թվակազմը XVII դ.

Կորցրած տարածքները վերադարձնելու նպատակով Սեֆյան Իրանի Շահ Աբաս Ա-ն (1587-1629) 1603 թ. պատերազմ սկսեց օսմանյան բանակների դեմ:

1604 թ. հունիսին 8-ամսյա պաշարումից հետո Երևանի բերդը գրավվեց պարսկական բանակի կողմից: Բացի թշնամու կայագործից (5-6 հազար զինվոր³⁸³)՝ շահն ազատ արձակեց նաև Երևանի 300-400 տուն մահմեդականներին³⁸⁴: Այնուհետև, ըստ թուրքական աղբյուրի՝ սեֆյանների զորքը Երևանի բերդը «ավելեց, այրեց ու հողին հավասարեցրեց»³⁸⁵:

Արարատյան երկրի ղեկավարումը (բեկլարբեկությունը) շահը հանձնեց կռիվներում աչքի ընկած Ամիր Գունա խանին: Բայց խանն իր պաշտոնը վարելու ժամանակ այդպես էլ չունե-

³⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28-35: Երևանի բնակչության վերաբերյալ տե՛ս Միրզաբեկյան Գ., Երևանի նահիեն 1590 թ. օսմանյան հարկացուցակներում, «Երևան 5» գիտական հոդվածների ժողովածու, 2018, էջ 59-66:

³⁸² Babacan Hasan, 1590 Tarihinde Revân'in Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, sy. 1, Isparta, 1995, s. 44-51.

³⁸³ Տե՛ս «Annals of the Turkish Empire», from 1591 to 1659 of the Christian Era by Naima. Translated from the Turkish by Ch. Fraser, vol. I, London, 1832, p. 264, «Джихан-Нюма» и «Фезлеке» Кятиба Челеби как источник по истории Армении (XVII в.), предисловие, перевод и комментарии А. А. Папазяна, Ереван, 1973, с. 147.

³⁸⁴ Տե՛ս Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, c. II, էջ 245-246:

³⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 246:

ցավ: Նրա գորքը ասպատակելով հասել էր Կարս ու Ջարիշատ, երբ լուր հասավ, որ օսմանյան հսկա բանակը Ջղալ-օղլի Մինան փաշայի գլխավորությամբ պատրաստվում է Մշո դաշտից արշավել դեպի Երևան, որից հետո սկսվեց սեֆյանների գորքի նահանջը: Այդ պայմաններում խանը կատարեց շահի հրամանը՝ իրականացնելով իրեն հանձնված շրջանների հայ ազգաբնակչության տեղահանությունը³⁸⁶: Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ նա պետք է տեղահաներ հայերին «յատուկ քաղաքին Երևանայ և երկրին Արարատու և նորին մերձակայ մասնավոր գաւառացն»³⁸⁷: Նույնը ներկայացված է XVIII դ. սկզբի մի կաթոլիկ միսիոների տեղեկություններում³⁸⁸:

Շուտով 1606 թ. սեֆյաններին հաջողվեց վճռական ճակատամարտում պարտության մատնել օսմանյան բանակին, որից հետո՝ 1607 թ. նրանք տիրեցին Հայաստանի ու Վրաստանի ընդարձակ շրջանների: Ձեռք բերված ավարն ամբողջությամբ տեղափոխվեց Երևանի բերդ: Շահի հրամանով բերդը կրկին վերանորոգվեց³⁸⁹:

Ամիր Գունա խանը այնուհետև 1607-1610 թթ. զբաղվեց Երևանը և հարակից շրջանները վերականգնելու և վերաբնակեցնելու աշխատանքներով: Ըստ թուրք հեղինակի՝ «Ամիր Գունա խանը գնաց բնակություն հաստատելու այդ ավերակ ու անմարդաբնակ վայրում, որտեղ շինության ու կենդանության հետք անգամ չէր մնացել: Իր հպատակներից և ենթակա մարդկանցից նրանց, որոնց նկատմամբ նա առավել վստահություն ուներ, տեղավորեց բերդի ներսում, իսկ մյուսներին բնակեցրեց բերդից

³⁸⁶ Տե՛ս «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 40: Arak'el of Tabriz, Book of History, Introduction and Annotated Translation from Critical Text by George A. Bournoutian, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2010, p. 58-59.

³⁸⁷ Նույն տեղում: Ibid, p. 58.

³⁸⁸ Տե՛ս «Voyages d'un Missionnaire de la Compagnie de Jesus [Jacques Villotte], en Turquie, en Perse, en Armenie, en Arabie, & en Barbarie», Paris 1730, p. 578.

³⁸⁹ Տե՛ս Փավագյան Հ., Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դար), էջ 31:

դուրս [քաղաքում] և ավերակ գյուղատեղերում»³⁹⁰: Բացի նրա հավատարիմ հպատակներից, որ տեղափոխվում էին Ասորպատականից և այլ վայրերից ու բնակեցվում բերդում, նա այստեղ էր բերում ու հատկապես բերդից դուրս գտնվող բնակավայրերում տեղավորում նաև մեծաթիվ հայերի ասպատակված Բարձր Հայքից, մասամբ նաև՝ Տարոնից և Վասպուրականից: Ըստ Զաքարիա սարկավազի՝ Ամիր Գունա խանը «Բ անգամ գնաց ի գաւառ Կարնու, աւերեաց և գերեաց գերկիրն, և եհաս մինչ ի դուռն բերդին. և զգերիսն բերեալ յերկիրն Երևանայ բնակեցոյց: Այլ և գնաց կողմամբն Վանայ և Սշոյ. և գերեալ զնոսա՝ եբեր զգերիսն և բնակեցոյց ի նահանգն որ ի մէջ Երևանու [և Էջմիածնայ] ի դաշտն»³⁹¹: Փաստորեն, Երևանում և Արարատյան երկրում վերաբնակեցվել են հիմնականում Բարձր Հայքի բռնագաղթեցված հայեր, իսկ Վասպուրականից ու Տարոնից բռնագաղթեցվածներին տեղավորել են Երևանի և Էջմիածնի միջև ընկած բնակավայրերում, այդ թվում՝ Փարաքար գյուղում:

Ուշագրավ է, որ 1608 թ. Երևանը հիմնականում հաղթահարել էր պատերազմների հետևանքները և վերականգնել իր նախկին վիճակը: Ըստ Իսպանիայի թագավորի պատվիրակ Անտոնիո դե Գուվեայի 1608 թ. հիշատակության՝ «Երևանը հանդիսանում է ամբողջ Մեծ Հայքի կարևորագույն քաղաքն ու մայրաքաղաքը, ամբողջովին բնակեցված է հայերով, հողը մշակելի է ու բերրի և հարուստ ամեն տեսակի մթերքներով»³⁹²: Այստեղ բացի բարեկեցիկ վիճակի ներկայացումից, հույժ կարևոր է այն, որ Երևանն այդ շրջանում բնակեցված էր հայերով, այսինքն՝ ժողովրդագրական առումով ևս քաղաքում զգալիորեն հաղթահարվել էին մեծ բռնագաղթի հետևանքները: Մակայն բնակչությունը Երևանում էապես նոսրացել էր, որն էլ արձանագրել է իտալացի

³⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 32:

³⁹¹ Զաքարիա սարկավազ, հ. Ա, էջ 46

³⁹² “Relation des Grandes Guerres et Victoires Obtenues par le Roy de Perse Cha Abbas Contre les Empereurs de Turquie Mahomet et Achmet Son Fils. Par le P. Fr. Anthoine de Gouvea”. Traduit de L’original Portugais. A Rouen, 1646, p. 225.

ճանապարհորդ Պ. Դելլա Վալեն (1586-1652)՝ 1624-1628 թթ. Սեֆյան Իրանի աշխարհագրությունը ներկայացնելիս: Նա գրում է, որ խանի նստավայր Երևանը (ըստ հեղինակի՝ Իրովան) «ավելի քիչ բնակչություն ունի, քան նախկինում»³⁹³:

Ակնհայտ է, որ Երևանն այդ ժամանակ իրենից ներկայացնում էր ամուր բերդաքաղաք: Բերդում հիմնականում բնակություն էին հաստատել խանի հավատարիմ հպատակները, իսկ քաղաքում և շրջակայքում Արևմտյան Հայաստանից բռնագաղթեցված հայերը: Բայց պետք է նշել, որ բերդում բնակեցվածների թիվն այնքան էլ մեծ չէր: Երբ 1635 թ. օսմանյան բանակը գրավեց Երևանը, քաղաքից հեռացավ 5-6 հազար զինվորից բաղկացած կայազորը³⁹⁴:

Ըստ Ջաքարիա սարկավազի՝ Ամիր Գունա խանը զարկ է տվել քաղաքի վերակառուցմանը և բնակչության ավելացմանը³⁹⁵, որ հետևանքով շուտով Երևանը կրկին հանդես է եկել որպես բազմամարդ քաղաք: XVII դարի առաջին կեսին Երևանում տիրող իրավիճակի և բնակչության վերաբերյալ խիստ կարևոր են ճանապարհորդների հաղորդած տեղեկությունները: Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ.Բ. Տավերնիեն, որ 1630-ական թթ. և այնուհետև եղել է Երևանում³⁹⁶, ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում բերդի և արվարձանների մասին: Ըստ նրա՝ բերդում ապրում էր խանն իր սպաներով ու զինվորներով, իսկ «Երևանի թաղը, որը [բերդի] հյուսիս-արևմուտքում մի արվարձան է, ուր քսան անգամ ավելի ժողովուրդ կա, քան քաղաքում (իմա՝ բերդում): Սա բոլոր վաճառականների և արհեստավորների, ինչպես նաև բոլոր հայերի ապրելատեղին է»³⁹⁷: Նրա կողմից կազմված

³⁹³ Sté u Brentjes S., Schüller V., Pietro Della Valle's Latin Geography of Safavid Iran (1624-1628): Introduction // "Journal for Early Modern History", 10, Leiden, 2006, p. 192.

³⁹⁴ Տե՛ս «Джихан-Нюма» и «Фезлеке» Кятиба Челеби, էջ 147:

³⁹⁵ Տե՛ս Ջաքարիա սարկավազ, հ. Ա, էջ 45:

³⁹⁶ Տե՛ս «Այրարատ. բնաշխարհ Հայաստանեայց», տեղագրեաց Հ. Ղևոնդ Վ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ, 1890, էջ 303:

³⁹⁷ "Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, écuyer baron d'Aubonne, qu'il a fait en Turquie, en Perse, et aux Indes", Paris, t. 1, 1679, p. 38. Թարգ-

Երևանի առաջին գծապատկերում դարձյալ շեշտված է, որ «արվարձանը բնակեցված է քրիստոնյա հայերով»³⁹⁸: Մեկ այլ առիթով հեղինակը դարձյալ գրում է. «Երևանը բնակեցված է բացառապես հայերով»³⁹⁹:

Խիստ էական հավելումներ է պարունակում Էվլիյա Չելեբիի կողմից Երևանի նկարագրությունը 1640-ական թթ. դրությամբ. «Բերդը գտնվում է Ջանգի գետի եզերքին, ձգված է հարավից դեպի հյուսիս և շատ նեղ է: ...Ունի երեք հաստատուն երկաթե դարպաս: Թավրիզի դարպասը բացվում է դեպի հարավ, Մեյդանի դուռը՝ դեպի հյուսիս: Վերջինս կոչվում է նաև Յայլայի դարպաս ...: Քաղաքում կան մոտ 2060 հողածածկ տներ: Ամենալավ շինությունը խանի դոյակն է...: Այս դոյակի մոտ, ձախ կողմից փողերանոցն է (գարբխանե), որտեղ աբասի և բեսի է կտրվում: Յայլայի դռնից դուրս գտնվող մեծ վարոշը կոչվում է Էսքի շեհիր (Հին քաղաք)»⁴⁰⁰:

Մ. Կարապետյանը, դատելով այն իրողությունից, որ ըստ Է. Չելեբիի՝ 1640-ական թթ. Երևանում կար 2060 հողածածկ տուն, բխեցրել է, որ դրանք պատկանում էին հայերին, իսկ վերջիններին թվաքանակը 17-20 հազար էր կազմում, քանի որ 2060 տներում ապրելու էր միջինը 5-6 անձից բաղկացած շուրջ 3500 ընտանիք⁴⁰¹:

Սակայն այդ տեղեկության մեկնաբանությունը կառուցվել է դրա թյուրըմբռնման վրա, քանի որ 2060 տների գտնվելու վայրը սխալմամբ ընկալվել է բերդից դուրս գտնվող բուն քաղաքը կամ արվարձանը: Իրականում է. Չելեբին այդ տները ներկայացնում

մանությունը Մ. Կարապետյանի: Տե՛ս Կարապետյան Մ., Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ. // «Պատմաբանասիրական հանդես», 1986, N 2, էջ 100-101:

³⁹⁸ Տե՛ս «Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier», էջ 41:

³⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 623:

⁴⁰⁰ «Europe, Asia, and Africa, in the Seventeenth Century, by Evliya Efendi». Translated from the Turkish by the Ritter Joseph Von Hammer, vol. II, London, 1850, p. 153. Էվլիյա Չելեբիի ուղեգրության անգլերեն թարգմանության մեջ սխալմամբ նշված է 1060 տան մասին:

⁴⁰¹ Տե՛ս Կարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 102-103:

է ոչ թէ արվարձանում (վարոշ), այլ քաղաքում, որտեղ, ի դեպ, գտնվում էին նաև խանի պալատն ու դրամահատարանը: Այսինքն՝ քաղաք ասելով նա նկատի ունի բերդը: Այնուհետև հեղինակը նոր միայն խոսում է հին քաղաքի մասին, ցավոք, չհայտնելով տեղեկություններ ո՛չ տների քանակի և ո՛չ էլ բնակչության մասին: Ուստի պետք է արձանագրել, որ այդ 2060 հողածածկ տները ոչ թէ հին քաղաքում էին կամ արվարձանում, այլ բերդում: Իսկ բերդում բնակվողների թիվն ընդհանրապես նախկինում չի քննարկվել: Եթե որպես այդպիսիք ընկալվեն բերդապահ զինվորները (շուրջ 5-6 հազար⁴⁰²), ապա Երևանի արվարձանի կամ բուն քաղաքի հայության թիվը, որ ըստ Ժ.Բ. Տավերնիեի գրեթե նույն ժամանակ 20 անգամ ավելի էր բերդում ապրողներից, պետք է կազմեր շուրջ 100 հազար մարդ, ինչն անհավանական է: Ամենայն հավանականությամբ Է. Չելեբին նկատի է ունեցել միայն բերդի խաղաղ բնակչությունը:

Ասվածի հիմամբ անհարժեշտ է գոնե մոտավոր ճշգրտել թե՛ բերդի և թե՛ բուն քաղաքի բնակչության թվերը խնդրո առարկա շրջանում: Թուրքական աղբյուրի տեղեկության համաձայն՝ 1604 թ. Երևանի բերդի գրավումից հետո այնտեղից արտաքսվել են 300-400 տուն մահմեդականներ⁴⁰³: Այս առումով հույժ կարևոր է այն, որ մինչ այդ, օսմանյան բանակը, ստանալով շահական գործի առաջխաղացման լուրը, բերդի հարավային կողմում, որտեղ բերդից դուրս գտնվում էին «իսլամական տները», նոր պարիսպ կառուցեց, որոնք վերոհիշյալ տներն ընդգրկեցին բերդի մեջ⁴⁰⁴: Փաստորեն 1603 թ. սկսած բերդում կար շուրջ 400 տուն: Ըստ Է. Չելեբիի՝ 1640-ական թթ. բերդում տների քանակը 2060 էր, իսկ 1679 թ. երկրաշարժի նախօրյակին, Ժ. Շարդենի տեղեկության համաձայն՝ 800⁴⁰⁵: Ակնհայտ է, որ Է. Չելեբիի տեղեկությունն

⁴⁰² Տե՛ս «Annals of the Turkish Empire», էջ 264:

⁴⁰³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 55:

⁴⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71:

⁴⁰⁵ Տե՛ս «The Travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies», the First Volume, Containing the Author's Voyage from Paris to Ispahan, London, 1686, p. 245.

Էապես չափազանցված է: Քանի որ բերդում ընդգրկված մահմեդական թաղում XVII դ. սկզբին կար 300-400 ընտանիք, առավել հավանական է, որ այնտեղ նույն դարի 30-ական թթ. տների թիվը պետք է որոշակի աճեր և երկրաշարժի նախօրյակին հասներ Ժ. Շարդենի նշած 800-ին: Այդ պարագայում բերդի խաղաղ բնակիչների թվաքանակը դարի սկզբին պետք է կազմեր 1500-2500 մարդ (ընտանիքում 5-6 մարդ հաշվարկով), իսկ երկրաշարժի նախօրյակին՝ 4000-6000 մարդ: Հետևաբար բուն քաղաքում (արվարձանում) XVII դ. կեսին բնակվողների թիվը կազմելու էր 30-50 հազար (20 անգամ ավելի), որ համընկնում է 1578 թ. Երևանի և շրջակա 18 գյուղերի բնակչության գերեվարության վերաբերյալ հիշատակություններում հայ և թուրք հեղինակների բերած թվերին՝ 30-60 հազար:

Անկասկած, Ժ.Բ. Տավերնիեն ինքը չէր հաշվելու քաղաքի բնակչությունը, այլ վերջինիս թվաքանակի մասին, թե նրանք 20 անգամ ավելի են բերդում ապրողներից, տեղեկանալու էր բնակիչներից, որոնք էլ նրան հաղորդել են տվյալներ՝ հար և նման հայկական աղբյուրներից հայտնի թվերին: Ինչպես տեսանք, վերջիններից հետևում է, որ Երևանի հին քաղաք-արվարձանում խնդրո առարկա շրջանում բնակվում էր շուրջ 30 հազար մարդ, և ևս գրեթե նույնքան՝ հարակից 18 գյուղերում: Դա հիմնավորվում է թուրքական աղբյուրի այն տեղեկությամբ, որ օսմանյան զորքը 1578 թ. Երևանից գերեվարել է 20 հազարից ավելի միայն կին ու երեխա⁴⁰⁶:

Դատելով նշված թվից, կարելի է եզրակացնել, որ Շահ Աբասի բռնագաղթից հետո արդեն 1630-ական թթ. Երևանի բնակչությունը դարձյալ հասել էր նախկին թվաքանակին:

Խոսելով Երևանի հայության մասին՝ Առաքել Դավրիժեցին հիշում է քաղաքացիներին և վաճառականներին. «ամենայն ժողովուրդք [Երևանի]՝ քաղաքականք և վաճառականք»⁴⁰⁷, որից հետևում է, որ վաճառականները մյուս խավերից տարբերվում էին և ամենայն հավանականությամբ բոլորն էլ տեղացիներ էին

⁴⁰⁶ Sté u Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, c. II, էջ 53:

⁴⁰⁷ Arak'el of Tabriz, Book of History, p. 235.

ու աչքի էին ընկնում քաղաքային կյանքում իրենց ունեցած կշռով:

Թեև հայերն ապրում էին Երևանի բերդից դուրս՝ բուն քաղաքում, սակայն բերդում ևս ունեին վաճառատներ⁴⁰⁸: Բուն քաղաքի կենտրոնում գտնվում էր շուկան՝ եպիսկոպոսանիստ եկեղեցու հարևանությամբ: Դիվ-սուլթանի մզկիթը գտնվում էր շուկայի կողքին, իսկ մզկիթի հարևանությամբ ընկած էր քաղաքի մեծ հրապարակը: Քաղաքն ուներ շատ բաղնիքներ և քարավանատներ: Վերջիններիս հարևանությամբ կային բազմաթիվ խանութներ: Ժ. Շարդենը հիշատակում է նաև քաղաքում գտնվող սննդի վաճառատներն ու սրճարանները⁴⁰⁹:

«...Երևանում գտնվող բերդը ինքնին կարող է փոքր քաղաք համարվել: Այն օվալաձև է՝ չորս հազար քայլ շրջագծով և ընդգրկում է 800 տուն, որտեղ ապրում են բնիկ պարսիկներ: Իսկ հայերը այնտեղ միայն վաճառատներ ունեն, որտեղ նրանք աշխատում և առևտուր են անում ամբողջ օրը, իսկ երեկոյան դրանք փակելով՝ տուն են գնում: Այս ամբողջ շրջապատված է հողե կամ կավե աղյուսից երեք շարք պարիսպներով: Պարսպի երկայնքով աշտարակներ են կառուցված...: Բերդը հյուսիս-արևմուտքում ձգվում է սարսափազդու անդունդի եզրով...: Նրա կայագորը բաղկացած է առավելագույնը երկու հազար մարդուց...»⁴¹⁰:

Ժ. Շարդենի նկարագրությանը համաժամանակյա է 1650-1670-թթ. ճամփորդած, 1670-ական թթ. սկզբներին Երևանում եղած և 1676 թ. իր ուղեգրությունը շարադրած Յա. Ստրեյսի վկայությունը, թե «Երևանում մեծավ մասամբ ապրում են աղքատ հայեր»⁴¹¹:

⁴⁰⁸ Տե՛ս «The travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies», h. I, էջ 245:

⁴⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 246-247:

⁴¹⁰ Նույն տեղում, էջ 245-246:

⁴¹¹ Struys J. J., Drie aanmerkelyke en zeer rampspoedige Reizen, Door Italien, Griekenland, Lyfland, Moscovien, Tartaryen, Meden, Persien, Oostindien, Japan, en verscheiden andere Gewesten, Haarlem, 1741, b. 229-230.

1679 թ. երկրաշարժի նախօրեին, ըստ Ոսկան վարդապետի, Երևանի բնակչությունը կազմում էր 4 հազար տուն⁴¹²: Դատելով նախկին հաշվարկներից՝ այդքան տներում բնակվելու էր ավելի քան 6 հազար ընտանիք՝ յուրաքանչյուրը 5-6 անդամով (ստորև կտեսնենք, որ տարբեր ընտանիքներում 7-10 մարդ կար): Ստացվում է, որ մինչ երկրաշարժը Երևանի բնակչությունը պետք է կազմեր 30-35 հազար մարդ:

Երևանի կամ Գառնիի անունով հայտնի երկրաշարժը սկսվեց 1679 թ. հունիսի 4-ին և պարբերաբար կրկնվեց մի քանի օր: Ըստ ժամանակագրի՝ «Եւ ի սաստկութենէ շարժին բլաւ քաղաքն Երևան հանդերձ բերդով և պարսպաւ, կործանեցան տունք և ապարանք գեղեցկաշէնք, քակեցան եկեղեցիք և վանորայք, ցամաքեցան աղբիւրք...: Իսկ մեռելոցն ոչ գոյր թիւ»⁴¹³:

Երկրաշարժի հասցրած մարդկային կորուստները մանրամասնորեն նկարագրում է Զաքարիա Ագուլեցին. «... Մինչի Ը (8), Թ (9) օրի հողի տակին մեռել ին հանում: Տուն կեր մին Ե (5), Ը (8), Թ (9) ջան մեռավ: Այս երկրումս ԷՌԶԸ (7600) ջան մեռաւ»⁴¹⁴: Փաստորեն Երևանում զոհերի թիվը կազմում էր շուրջ 8 հազար⁴¹⁵:

Հետաքրքրական է այն, որ չնայած երկրաշարժի պատճառած մեծաքանակ զոհերին, Կոնդի գերեզմանատանը հայտնի է միայն մեկ տապանագիր, որ վկայում է հանգուցյալի՝ երկրաշարժի զոհ գնալու մասին. «Այս է տ(ա)պան Ովանէսի որդի Մկրտիչին, որ վաղճանեցաւ մեծ շարժով, յունիսի Դ (4), Թվ ՌՃԻԸ (1679)»⁴¹⁶:

⁴¹² Տե՛ս «Histoire critique de la creance et des coûtumes des nations du Levant», publiée par le sr. de Moni, Francfort, 1684, p. 220.

⁴¹³ «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. II, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 279, ծանոթ. 65:

⁴¹⁴ «Զաքարիա Ագուլեցու որագրությունը», Երևան, 1938, էջ 143:

⁴¹⁵ Տե՛ս Ստեփանյան Վ., Երկրաշարժերը Հայկական լեռնաշխարհում և նրա մերձակայքում, Երևան, 1964, էջ 80-87:

⁴¹⁶ Տե՛ս Ղաֆաղարյան Կ., Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիճակն արձանագրությունները, Երևան, 1975, էջ 185:

Տեղեկություններ XVIII դ. սկզբի Երևանի բնակչության մասին

Երևանի բնակչությանն առնչվող որոշակի տեղեկություններ է հաղորդում նաև Իսրայել Օրին, որ 1701 թ. իր ծրագրում ռուսական զորքերի կողմից Երևանի գրավումը համարում էր առաջնակարգ խնդիր: Օրին նշում էր, որ բերդում, որտեղ 30 դաշտային թնդանոթ կա և 200 զինվորական, շեշտակի գրոհի դեպքում այն կարելի է գրավել, մանավանդ որ վառողի ու ռազմական մյուս պահեստները հայերի ձեռքում են: Բացի այդ 300-ից ավելի հայեր, որոնք էլ աշխատում են փողերանոցում, նույնպես կօժանդակեն ռուսներին: Քաղաքն ունի երկու դարպաս, որոնցից յուրաքանչյուրում մեկական ժամապահ է կանգնած, իսկ պարիսպներին ժամապահների չկան: Քաղաքի մերձակայքում ընդարձակ այգիներ կան, որոնցով ռուսական զորքը կարող է աննկատ մոտենալ ու հայերի հետ գործակցելով, հաջողության հասնել: Ի դեպ, ըստ նրա՝ մուսուլմանների թիվը Երևանում 200 տուն էր⁴¹⁷: Ակնհայտ է, որ Ի. Օրին միտումնավոր ռուսական արքունիքին ներկայացրած ծրագրում նսեմացնում էր բերդի նշանակությունը՝ այն ներկայացնելով առանց դժվարության գրավման ենթակա ամրոց:

1700 թ. Երևան այցելած գերմանացի ճանապարհորդ Ֆ. Կ. Շիլլինգերը պատմում է, որ բերդում ապրում էին միայն պարսիկներ, իսկ արվարձանում նրանցից 10 անգամ ավելի շատ՝ հայեր⁴¹⁸: Իսկ 1701 թ. Երևանում եղած մեկ այլ ճանապարհորդ՝ Տուրնեֆորտը Երևանի բերդի կայազորի թիվը հաշվում էր 2500 մարդ⁴¹⁹:

Ըստ Զաքարիա սարկավագի բերդում երկրաշարժից հետո զգալի թվով հայեր էին բնակվում: Նրա վկայությամբ՝ 1675 թ. Եր-

⁴¹⁷ Տե՛ս Էզով Գ., Сношения Петра Великого с армянским народом, документы, СПб., 1898, էջ 88: Այս նկարագրությունը Ի. Օրին նախապես ներկայացրել էր Պֆալցի կուրֆյուրստին 1669 թ.: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33-34:

⁴¹⁸ Տե՛ս Schillinger F. C., *Persianische und Ost-Indianische Reis*, Nürnberg, 1707, S. 118.

⁴¹⁹ Տե՛ս Tournefort M., *A Voyage into the Levant, perform'd by Command of the Late French King*, volume III, London, 1741, pp. 178-179.

ևանի խան դարձած Սաֆիկուլիի դեմ բարձրացած ապստամբության պատճառն այն էր, որ քաղաքի մահմեդականները դժգոհ էին, որ նա արգելել էր քրիստոնյաններին անձրևից հետո տներից դուրս գալ՝ իբրև թե վատ հոտի պատճառով: Մինչդեռ մահմեդականներն ասում էին, որ «մեք ահա դրացի եմք քրիստոնեից, և խառն ի խռուն կամք ընդ նոսա»⁴²⁰:

Հուլիս կարևոր է նաև XVIII դ. սկզբին վերաբերող ճիզվիտ Մոնիեի տեղեկությունը, ըստ որի՝ Երևանի բերդում այդ ժամանակ ապրում էր 4 հազար մարդ, որից հազարը՝ հայեր⁴²¹: Ա. Հովհաննիսյանը, որը Երևանի 1724 թ. կռիվներին վերաբերող փաստաթղթերում առկա «պարսիկներ» էթնանունը առաջարկում է կարդալ «Անդրկովկասի շիաներ» կամ «աղբբեջանցիներ»⁴²², Մոնիեի տվյալներն օգտագործած Մամի-Կլերակի տեղեկության հիման վրա կարծում է, թե իբր քաղաքի հայերը այդ ժամանակ կազմում էին բնակչության չորրորդ մասը, իսկ մեծամասնությունը՝ աղբբեջանցիներ էին⁴²³: Ուսումնասիրողի կարծիքն իր ուսումնասիրության մեջ օգտագործում է աղբբեջանցի հեղինակ Ա. Մամեդովը՝ ընդգծելով, որ Երևան քաղաքի բնակչության գերակշիռ մասը կազմել են թաթարները, այն է՝ աղբբեջանցիները⁴²⁴: Ա. Կարապետյանը ապացուցել է, որ Ա. Հովհաննիսյանի օգտագործած սկզբնաղբբուրի՝ Մամի-Կլերակի տեղեկությունը XVIII դ. սկզբին Երևանի հայերի քանակի մասին⁴²⁵ վերաբերում է ոչ թե քաղաքին, այլ բերդին, ուստի նշված ուսումնասիրողների՝ դրա

⁴²⁰ «Զաքարեայ Սարկաւազի Պատմագրութիւն», մասն Բ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 89-90:

⁴²¹ St' u "Nouveaux Memoires des Missions De La Compagnie De Jesus Dans Le Levant", tome III, Paris, 1723, p. 37.

⁴²² St' u «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», сборник документов, т. II, часть I, под ред. А. Г. Иоаннисяна, Ереван, 1964, с. LXXV, LXXVII:

⁴²³ St' u նույն տեղում, էջ LXXVII:

⁴²⁴ St' u Мамедов С., Исторические связи азербайджанского и армянского народов во второй половине XVII - первой трети XVIII в., Баку, 1977, с. 83:

⁴²⁵ St' u "Histoire De Perse", Depuis Le Commencement De Ce Siecle, tome II, Paris, 1750, p. 154.

վրա հիմնված տեսակետը Երևան քաղաքում հայերի և այսպես կոչված ադրբեջանցիների թվաքանակների հարաբերակցության մասին հիմնագուրկ է⁴²⁶:

1724 թ. թուրքական արշավանքին ընդառաջ Երևանում իրականացվում է ընդհանուր գորահավաք: Քաղաքացիների և շրջակա բնակավայրերի փախստականներից կազմվում է 9423 (կամ 9443) զինվորից բաղկացած ինքնապաշտպանական զորք: Ըստ Աբրահամ Երևանցու՝ Երևանի հին թաղից հավաքված զորքը բաղկացած էր 4 հազար զինվորից, որոնց գլխավորում էին փահլևան (գոտեմարտիկ) Նիկողոսը (Նիկողայոս), Մարիամի որդի (Մարիամյան) Անդոնը (Անտոնիոս), Խաթունի որդի (Խաթունյան) Բուրիքը և սեր Մովսեսը: Երևանի Ջուհայրենց թաղից հավաքվել էր 955 զինվոր: Հետաքրքրական է, որ նույն հեղինակի վկայությամբ՝ 9423 զինվորից բացի քաղաքում մնում էր ևս 28 հազար մարդ (այր և կին), որոնք կռվի համար չունեին համապատասխան փորձ, բայց մասնակցում էին իրենց տների պաշտպանությանը⁴²⁷: Ակնհայտ է, որ այստեղ խոսքը քաղաքի բուն բնակչության (չհաշված փախստականներին, որոնք հավաքվել էին Ջորագյուղում) մասին է: Ուստի քաղաքի հայության թվաքանակն ընդհանուր առմամբ պետք է կազմեր շուրջ 35 հազար:

Փաստորեն, մարտադաշտ դուրս եկած 9423 զինվորից 5000-ը ներկայացնում էին Երևանի բուն ազգաբնակչությունը: Ակնհայտ է, որ 5 հազար զինվոր մարտի հանած քաղաքը պետք է ունենար առնվազն 30-35 հազար ազգաբնակչություն: Այսպիսով, դարձյալ հիմնավորվում է այն պնդումը, որ երկրաշարժից առաջ ու դրանից 4 տասնամյակ անց Երևանն ուներ ավելի քան 30 հազար բնակչություն՝ բաղկացած գլխավորապես հայերից: Ըստ Աբրահամ Երևանցու՝ 1724 թ. քաղաքում ապրում էր նաև 100 տուն

⁴²⁶ Տե՛ս Կարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 108:

⁴²⁷ Տե՛ս Աբրահամ Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի, յառաջաբան, բնագիր, խմբագիր օրինակ եւ ծանոթագրութիւններ պատրաստեց Հ. Սահակ Ճեմճեմեան Մխիթարեան Ուխտէն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1977, էջ 28-29:

քրիստոնյա բռնա՝ Երևանի ինքնապաշտպանության ժամանակ նրանք մարտադաշտ էին դուրս բերել 234 (այլ տվյալներով՝ շուրջ 300⁴²⁹) զինվոր⁴³⁰, որոնցից 40-ը զոհվել էին Կոնդի վրա օսմանյան բանակի հարձակումը հետ մղելիս⁴³¹:

1724 թ. Երևանի գրավումը օսմանյան զորքի կողմից և բնակչության կոտորածն ու գերեվարումը մեծապես նվազեցրեցին քաղաքի հայության թվաքանակը: 1728 թ. օսմանյան հարկացուցակներում ներկայացված է միայն Երևանի բերդում բնակվողների քանակը: Այդ ժամանակ բերդում կային 244 քրիստոնյա (9 ամուրի) և 428 մուսուլման հարկատուներ⁴³², այսինքն՝ հայկական 235 ընտանիք և 428 մուսուլմանական ընտանիք: Ըստ թուրք հեղինակ Իբրահիմ Փեչևլիի՝ 1604 թ. Շահ Աբասը Երևանը գրավելուց հետո ազատ արձակեց բերդի 300-400 տուն մուսուլմաններին⁴³³, ինչը գրեթե համապատասխանում է 1728 թ. բերդում բնակվող մուսուլմանական ընտանիքների թվին:

Ամփոփում

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ XVI դ. վերջին օսմանյան բանակի կողմից Երևանի գրավումը ծանր ազդեցություն ունեցավ Երևանի հայ բնակչության վրա, որի մի զգալի մասը զոհ գնաց, իսկ մյուս մասն էլ գերեվարվեց: Չնայած դրան, դարի վերջի աղբյուրները ցույց են տալիս, որ թվաքանակով խիստ նոսրացած հայերը շարունակում էին լինել քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը: XVII դ. Երևանում հայերը շարունակում էին լինել քաղաքի հիմնական բնակչությունը: Հայերի թիվի շարունակաբար աճում էր և արդեն դարի 30-40-ական թթ. հասավ 30-35 հազարի: Թեև 1679 թ. երկրաշարժից միայն Երևանում զոհվեց շուրջ ութ

⁴²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26, 101:

⁴²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 103:

⁴³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26:

⁴³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 30:

⁴³² Տե՛ս Tapu Tahrir Defteri, 901:

⁴³³ Տե՛ս Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, c. II, էջ 246:

հազար հայ, սակայն այնուհետև քաղաքի հայության թիվը աստիճանաբար աճեց և 1724 թ. պաշտպանության շրջանում դարձյալ հասավ 30-35 հազարի:

Arman Yeghiazaryan

**NUMBER AND COMPOSITION OF THE POPULATION OF
YEREVAN IN XVI-XVIII CENTURIES**

Research of the number and composition of the population in Yerevan in the 16-18 centuries has great importance both from the point of view of historical science and for political reasons, since the falsification of the historical demography of Armenia in general and Yerevan in particular goes on in the neighboring country.

Study shows that during XVI-XVIII centuries, despite the various disasters, the population of Yerevan was 30-35 thousand, and consisted mostly of Armenians.